

Кучер В. О.,

*к.ю.н., доцент, Львівський державний університет внутрішніх справ,
завідувач кафедри цивільного права та процесу;*

Котуха О. С.

*к.ю.н., доцент, Львівський торговельно-економічний університет,
декан юридичного факультету*

НЕПОРУШНІСТЬ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Ключові слова: власність, право власності, непорушність, недоторканність, конфіскація, реквізиція.

Key words: property, right of property, inviolability, immunity, confiscation, requisition.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку України як правової держави актуальним є положення Конституції України про те, що утвердження і забезпечення прав і свобод є головним обов'язком держави (ст. 3). Не є винятком права, пов'язані з відносинами власності.

Термін «власність» використовується у різноманітних значеннях. В одних випадках його вживають як синонім понять «майно» та «річ». У інших випадках вважають, що йдеться про суто економічні відносини; деколи, навпаки, — це поняття отожднюють з категорією «право власності», що є неприпустимим [1, с. 46-46; 2, с. 126]. Це лише підсилює увагу до цього правового інституту та зумовлює подальші наукові пошуки у даному напрямку.

Право власності є одним з ключових інститутів цивільного права з багатогранною правовою природою. Воно входить до системи найбільш поширених суспільних відносин, що пов'язані з присвоєнням та розподілом суспільних матеріальних благ. Поширеною є думка про визнання права власності цінністю у загальносуспільному значенні, що проявляється у комплексних ознаках, зокрема як економічної, правової та соціальної категорії.

Важливість інституту права власності також проявляється у потребі імплементації європейських правових норм у вітчизняну систему законодавства.

Аналіз останніх досліджень. Проблемам права власності присвячені численні праці відомих українських цивілістів. Питання правового регулювання права власності розкривали такі науковці, як Д. В. Боброва, О. В. Дзера, О. М. Клименко, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, І. В. Спасібо-Фатеева, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Я. М. Шевченко та інші. Разом з тим динамічний розвиток відносин власності зумовлює постійну актуальність питань їх правового регулювання.

Крім цього не достатньо розробленим в Україні залишаються питання теоретичного обґрунтування змісту засади непорушності права власності. Як зазначає Н. Кузнецова, відчуття захищеності суб'єктивного права (у тому числі

й права власності) формує в особи сприйняття повноцінності його правового статусу, а відтак — і наявності передумов для соціальної активності [3, с.11].

Постановка завдання. З урахуванням сказаного метою дослідження є комплексний аналіз нормативно-правових актів, теоретичних наукових поглядів на суть принципу непорушності права власності, а також удосконалення правового регулювання відносин власності в Україні.

Виклад основного матеріалу. На важливість питання непорушності права власності вказує постійне розширення поняття власності та велика увага Європейського суду з прав людини до питання захисту права власності.

Непорушність власності співвідноситься з принципом недоторканності власності. Як зазначає О.В. Дзера «непорушність» полягає у недоторканності як права власності, так і самого майна власника [4, с. 70].

У 1997 році для України набула чинності Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі — Конвенція), якою запроваджувався механізм захисту широкого кола прав і свобод особи у Європейському суді з прав людини.

Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися і гарантувати на національному рівні права людини, що містяться у Конвенції та протоколах до неї. Серед основних прав особливе місце посідає право власності. Статистичний аналіз роботи Європейського суду з прав людини за 1959-2010 р.р. свідчить, що кількість скарг, за якими встановлені факти порушення державами права власності, є однією з найбільших (16,8 % від усіх справ). Крім того, кількість справ, у яких Європейський суд з прав людини встановив факт порушення Україною права власності, також високий (41,3 % загальної кількості справ, вирішених проти України) [5, с. 41].

Поняття власності у контексті Конвенції та протоколів до неї є досить широким. «Власність» у розумінні Конвенції та Першого протоколу до неї — це автономне явище, яке жодним чином не пов'язане із національним його розумінням та має тлумачення незалежне від національного [3, с. 10; 6, с.372-373]. При цьому Європейський суд з прав людини використовує широкий підхід до обсягу вказаного поняття, яким охоплюється, крім рухомого та нерухомого майна, також майнові права й інтереси [5, с. 41].

Визначальними критеріями для оцінки майна є економічна цінність, тобто грошова його оцінка. Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції має назву «Захист права власності». Обсяг гарантій за Конвенцією щодо права власності охоплює захист виключно вже існуючого права. Ця стаття не гарантує право на отримання, набуття такого права та не захищає майбутні права [7, с. 409; 8, с. 5].

Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції зазначає: «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів».

В основу статті 1 Першого протоколу до Конвенції покладено два рішення: «Маркс проти Німеччини», де розкрито визнання права будь-якої особи на безперешкодне користування своїм майном, та «Спорронт і Лоннрот проти Швеції» (визначаються основні вимоги стосовно застосування даної статті).

Європейський суд з прав людини вказує, що відповідно до його прецедентної практики стаття 1 Першого протоколу містить три окремі норми:

– перша, що відображена в першій фразі першого абзацу та несе в собі загальний характер, виражає принцип поваги до права власності, безперешкодного користування майном;

– друга, що міститься в другій фразі того ж абзацу, має предметом уваги позбавлення права власності за певних умов;

- третя норма, згадана в другому абзаці, визнає саме можливість державам-учасникам регламентувати на власний розгляд використання майна в загальних інтересах.

Як зазначає Н.С. Кузнецова, тут не йдеться про абсолютно не зв'язані між собою норми. Друга та третя є особливими прикладами, що стосуються права власності; крім того, вони повинні тлумачитися в світлі принципу, закріпленого першою нормою [3, с. 9].

Мирне володіння своїм майном включає не тільки «класичне» право власності, яке розглядається в Україні. Також Європейський суд з прав людини включає до мирного володіння своїм майном, до прикладу, виплати за трудовим договором та інші виплати. Так у справі «Батрак проти України» (заява № 50740/06, рішення від 18 червня 2009 р.) встановлено, що 9 квітня 2004 року Автозаводський районний суд міста Кременчука присудив заявниці 8636,45 гривень виплат, гарантованих статтею 57 Закону України «Про освіту». Зазначені виплати, передбачені для викладачів, не здійснювались через відсутність видатків на такі цілі у державному бюджеті [9, с. 245-246].

Як свідчить практика Європейського суду з прав людини, найчастіше втручання у право власності фізичних та юридичних осіб відбувається з боку держави, зокрема органів виконавчої чи судової влади шляхом прийняття нормативно-правових актів чи при винесенні незаконного рішення суду. Стаття 1 Першого протоколу до Конвенції забороняє будь-яке невинуватене втручання з боку державних органів. Втручання вважатиметься законним, якщо воно здійснюватиметься на підставі закону. При цьому закон повинен бути «доступним» та «передбачуваним». «Доступність закону» означає наявність доступу та знань щодо цього закону в суспільстві та у осіб. «Передбачуваність» означає можливість передбачити певні дії або наслідки, що можуть виникнути у зв'язку із застосуванням закону.

Позбавлення особи права власності розглядається як порушення, якщо не була дотримана розумна пропорційність між втручанням у права фізичної чи юридичної особи й інтересами суспільства. Також буде мати місце порушення вимог Першого протоколу до Конвенції у випадку, коли наявний істотний дисбаланс між тягарем, що довелося понести приватній особі, і переслідуваними цілями інтересів суспільства [10, с.39].

Принцип непорушності права власності закріплений у ст.ст. 319 та 326 ЦК України, відповідно до яких власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд; власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону; при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства; усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав; власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства; ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні.

Конституція України у ст. 41 теж згадує про непорушність права приватної власності: «Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним».

Будь-яке порушення правомочностей власника щодо володіння, користування і розпорядження своїм майном перериває зв'язок між особою і річчю. Це призводить до порушення права власності особи, що не дає їй можливості в повній мірі використовувати властивості речі для задоволення своїх потреб.

З'ясувати зміст принципу непорушності права власності неможливо без аналізу питання співвідношення приватно-правових та публічно-правових засад — публічне право впливає на цивільне, зокрема право власності, обмежуючи його в цілях забезпечення суспільних інтересів.

Безперечно, що непорушність права власності не є абсолютним. Чинним законодавством передбачається можливість відступу від принципу непорушності права власності. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

Визначення меж здійснення права власності і недоторканність права власності — це протилежні сторони одного явища.

Від обмеження слід відмежовувати обтяження права власності. Як зазначає Н. Безсмертна під обмеженням права власності розуміють рамки діяльності власника з реалізації правомочностей володіння, користування та розпорядження, які складають зміст суб'єктивного права власності. Обмеження права власності встановлюються нормами права та правовими принципами, наприклад, такими як добросовісність, розумність, моральність [11, с. 104-105].

Власник може бути обмежений у реалізації окремих правомочностей. Наприклад, обмеження у праві користування земельної ділянки полягають у можливості її використання лише з врахуванням цільового призначення; дотримання вимог законодавчих актів щодо мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення. Що стосується права розпоряджатися річчю, власник, за загальним правилом, має право самостійно визначати долю речі. Проте власник не може знищити свою річ, способом, небезпечним для інших людей або їх майна (наприклад, знищити будинок за допомогою вибухового пристрою).

Слід погодитись з Н. Кузнецовою, що свобода розсуду власника при реалізації належного йому права власності не може бути безмежною — її межі

визначаються загальними правилами, встановленими ст. 13 ЦК України для здійснення суб'єктивних цивільних прав, зокрема, особа зобов'язана утриматися від дій, які могли б порушити права інших осіб, заподіяти шкоду навколишньому середовищу або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом і інших формах. Також при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства [3, с. 6].

Окремої уваги заслуговує питання принципів обмеження права власності, тобто тих основних засад, які дозволяють вважати обмеження такими, що не суперечать непорушності права власності. Так, відповідно до ст. 42 Конституції України кожен має право на зайняття підприємницькою діяльністю, а, отже, використовувати належне йому майно в такій діяльності. Однак підприємницька діяльність регламентується значною кількістю нормативно-правових актів, зокрема Законом України від 2.03.2015 р. «Про ліцензування видів підприємницької діяльності». Він містить перелік видів діяльності, здійснення яких підлягає обов'язковому ліцензуванню. Таким чином, приватний підприємець не зможе використовувати своє майно для здійснення тої діяльності, на яку він не має ліцензії.

К. Г. Фетисенко та С. Ю. Ільченко на основі аналізу Загальної декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та практики Європейського суду з прав людини виділяють принципи обмеження прав та свобод: пропорційності (відповідності цілей застосування обмежень — шкоді, яка ними ж і спричиняється); тимчасовості (обмеження не повинні діяти постійно); рівності (недопущення дискримінації у застосуванні обмежень); підконтрольності суду; остаточного визначення кола абсолютно недоторканих прав і свобод (з метою недопущення застосування до них будь-яких обмежень); міждержавної гласності (інформування міжнародного співтовариства про введення обмежень); чинності механізму поновлення незаконно порушених прав і свобод; забезпечення оскарження [12, с. 17].

Заслуговує на увагу класифікація принципів обмеження прав людини, запропонована С.А. Новожиловим. Автор пропонує поділяти принципи обмеження прав людини на загально-правові та кримінально-процесуальні. Зокрема до загально-правових принципів обмежень прав людини відносить: 1) досягнення мети — захист публічно-значущих інтересів (наприклад, захист основ конституційного ладу) та суспільних інтересів, що захищаються опосередковано через захист приватних інтересів (захист прав та законних інтересів інших осіб); 2) встановлення обмежень прав людини тільки законом, який відповідає Конституції та загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права; 3) співрозмірність обмеження прав людини публічно-значущим інтересам, заради досягнення яких вони встановлюються; 4) законодавче визначення меж обмеження прав людини, в тому числі таких прав, які не можуть бути обмежені ні за яких обставин [13, с. 41-84].

Отож обмеження права власності не будуть порушувати зміст принципу непорушності права власності при умові встановлення таких обмежень у відповідності до закону.

У статті необхідно також торкнутися питання, що пов'язане з примусовими підставами припинення права власності, так як саме тут можливі найбільші порушення недоторканності права власності.

Стаття 346 ЦК України містить перелік підстав припинення права власності, до яких віднесено відчуження власником свого майна; відмову власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викуп пам'яток культурної спадщини; примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізицію; конфіскацію; припинення юридичної особи чи смерть власника.

Особа може бути позбавлена права власності лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Правовою основою позбавлення права власності є Конституція та Цивільний кодекс України. Відповідно до ст. 41 Конституції України примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Як зазначає Н. С. Кузнєцова, в законодавстві відсутні механізми забезпечення виконання відповідних норм. Українське законодавство «перенасичене» нормами-принципами та нормами-деклараціями на зразок «суспільні інтереси» [3, с. 11].

ЦК України детально розкриває порядок таких підстав позбавлення права власності поза волею власника, як припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати (ст. 348); викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, приватної власності для суспільних потреб чи їх примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності (ст. 350); припинення права власності на нерухоме майно у зв'язку з викупом для суспільних потреб чи примусовим відчуженням з мотивів суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене (ст. 351); викуп пам'яток культурної спадщини (ст. 352); реквізиція (ст. 353); конфіскація (ст. 354).

Говорячи про підстави примусового припинення права власності важливою гарантією непорушності права власності є судовий порядок вилучення майна всупереч волі власника. За винятком реквізиції, яка здійснюється в умовах надзвичайної ситуації, решта підстав примусового припинення права власності вимагають судового рішення. Навіть і при реквізиції власник має право звернутися до суду для визначення розміру компенсації, що є умовою дотримання інтересів власника.

Крім судового порядку законодавець намагається гарантувати платне вилучення майна всупереч волі власника. Цивільне законодавство допускає безоплатне вилучення майна у власника проти його волі лише у разі конфіскації (354 ЦК України) та при зверненні стягнення на майно власника за його зобов'язаннями (ст. 52 ЦК України).

Актуальним в наш час є питання націоналізації — примусового відчуження об'єктів права приватної власності у власність держави. Ці відносини не врегульовані цивільним законодавством, проте широко досліджуються у наукових колах [14, с. 20-22; 15] з позицій неодноразового внесення у Верховну Раду України законопроектів, які повинні були б врегулювати питання забезпечення оборонних, економічних, організаційно-технічних та інших стратегічних потреб держави і суспільства під час відвернення чи подолання наслідків надзвичайних ситуацій воєнного характеру, а також надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру тощо.

Законність націоналізації можна забезпечити за наявності наступних умов. По-перше, націоналізація повинна проводитися лише при наявності виняткових обставин; по-друге, власнику націоналізованого майна слід виплачувати повну компенсацію вартості майна; по-третє, націоналізація має проводитися на основі закону.

Висновки. Підводячи підсумок, слід вказати, що непорушність власності є однією з найважливіших засад не тільки цивільного права, а й права загалом. Особливо знаковим цей принцип є для цивільного законодавства, яке містить систему механізмів, спрямованих на втілення в життя досліджуваної правової засади.

На підставі викладених у статті положень про значущість засад недоторканності права власності у практиці Європейського суду з прав людини, його змісту, можна сформулювати власне поняття принципу непорушності права власності.

Зокрема цивільно-правовий принцип непорушності права власності — це гарантована державою та закріплена у нормах цивільного законодавства неприпустимість втручання з боку держави та інших осіб у здійснення власником своїх повноважень, неприпустимість будь-яких дій, які прямо або побічно порушують або обмежують правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження своїм майном, за винятком випадків, коли можливість таких дій прямо передбачена законодавством при дотриманні встановленої законом процедури обмеження або припинення права власності.

Засада непорушності власності не передбачає абсолютної недоторканності, оскільки цивільне законодавство розкриває обмеження, що покладаються на право власності. Ці обмеження потребують подальших наукових дискусій та додаткової правової регламентації, зокрема у частині вирішення питання включення у цивільне законодавство правових норм про примусове відчуження об'єктів права приватної власності у власність держави (націоналізацію).

Список використаних джерел:

1. **Харченко Г.** Особливості права власності в різних правових системах / Г. Харченко // Право України. — 2006. — № 12. — С. 45-48.
2. **Клименко О. М.** До дискусії про сутність і зміст права власності / О.М. Клименко // Бюлетень міністерства юстиції України. — 2013. — № 11. — С. 122-127.
3. **Кузнєцова Н. С.** Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави / Н.С. Кузнєцова // Право України. — 2011. — № 5. — С. 4-12.
4. **Дзера О. В.** Інститут права власності за новим цивільним законодавством і Європейські стандарти з охорони права власності / О.В. Дзера // Університетські наукові записки. — 2005. — № 1-2. — С. 69-75.
5. **Гончаренко О.** Поняття «власність» у практиці Європейського суду з прав людини / О. Гончаренко // Підприємство, господарство і право. — 2011. — № 12. — С. 41-45.
6. **Мірошниченко О. А.** Право власності в розумінні Європейського суду з прав людини (загальна характеристика) // Форум права. — 2013. — № 2. — С. 372-373.
7. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика : пер. с англ. / Донна Гомьен, Дэвид Харрис, Лео Зваак. — М.: Издательство МНИМП, 1998 . — 598 с.
8. Право власності за Європейською конвенцією з прав людини / Аїда Гржич, Звонімір Магата, Матія Лонгар, Ана Вілфан. — К.: Фенікс, 2007. — 56 с.
9. Непорушне право власності: українські реалії / М. Багній, О. Коваль, Л. Тарасенко, Т. Яцків / За заг. ред. Т. Яцків. — Львів, 2012. — 276 с.
10. **Рум'янцева В.** Захист власності фізичних та юридичних осіб в Європейському суді з прав людини / В. Рум'янцева // Право України. — 2004. — № 5. — С. 38-40.
11. **Безсмертна Н.** Обмеження та обтяження права власності в законодавстві України / Н. Безсмертна // Право України. — 2005. — № 1. — С. 103-105.
12. **Фетисенко К. Г.** Конституційний принцип недоторканності житла й іншого володіння особи та його реалізація при провадженні досудового розслідування: монографія / К. Г. Фетисенко, С. Ю. Ільченко. — Харків: Видавець ФОП Вапнярчук В.П., 2007. — 192 с.
13. **Новожилов С. А.** Допустимость и пределы ограничения прав человека в досудебном производстве по уголовному делу: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Новожилов Сергей Александрович. — С.-Пб., 2005. — 204 с.
14. **Харченко О.** Націоналізація як підстава припинення права власності / О. Харченко // Підприємство, господарство і право. — 2005. — № 5. — 20-22.
15. **Кульчицький С.** Націоналізація приватної власності (майна) в Україні: пропагандистське гасло чи економіко-правова необхідність? [Електронний ресурс]. — Режим доступу:

http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=561:natsionalizatsiya-privatnoji-vlasnosti-majna&catid=8&Itemid=350

Анотація

Стаття присвячена дослідженню чинного законодавства, яке регулює питання відносин власності. У роботі аналізується зміст принципу непорушності права власності та сформульовано пропозиції щодо подальшого удосконалення норм Цивільного кодексу України.

Annotation

The article investigates the current legislation of property relations. This work analyses content of the principle of immunity of a right of property and the suggestions for further improvement of the rules of the Civil Code of Ukraine.